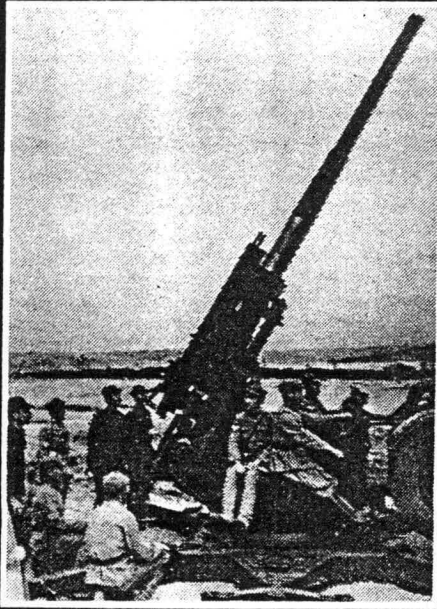


tarih VE toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / KASIM 1986 / 500 LİRA (KDV DAHİL) / SAYI 35

1. Dünya Savaşı'nda
Türkiye



- 10. Türk Tarih Kongresi
- Osmanlı İmparatorluğu'nda Resmî Marşlar
- Karl Marx ve Johann Bangya'nın diğer Miralay Mehmet Bey
- Koyunoğlu'nun 1. Dünya Savaşı Anıları

KOYUNOĞLU'NUN ANILARI

bize dörtyüz kuruş maaş bağlanmıştı. Bunun muamelesi de tam dört senede bitmişti. O müddet içinde çok güç şartlar içinde yaşamıştık. Ben hem mektebe gidiyor, hem de bazı ufak tefek ticaret işleriyle uğraşıyordum. Beyazıt meydanında çok ufak bir dükkân köşesini kiralamış, orada kalem, kağıt, defter satıyordum...”

“Bu suretle çalışarak liseyi bitirmiş ve Sanayii Nefise (Güzel Sanatlar Akademisi) mimari kısmı imtihanına gerek birincilikle kazanmıştım. Mektebimizin kâtibi Sabri Bey (Mimar Behçet’in babası) mimari tahsili için lâzım olan kağıt, kitap, pergel takımı, sulu boya

takımı, resim tahtası, şövale, kara kalem, sos ve sairinin hazırlanmış bir listesini elime sıkıştırmıştı. Bunlar için ortalama yirmi lira lâzımdı. Buna karşılık cebimde eve dönerken bineceğim atlı tramvay bilet parası olan iki kuruşum vardı. Listeyi bir iki defa okudum. Yutkundum. Kime ne söyleyebilirdim. Anneme söylesem, yüzüğünü küpesini çıkarıp ‘Sat’ diye vermeye kalkardım. Onu üzmemek için bir şey söyleyemedim... Evdeki vaziyeti görünce de üzülmeyi bırakarak gülmeye başlamıştım. Halam fena halde ağlıyordu. Anneme sordum, ‘Bir şey mi oldu?’ dedim. Meğer halam, benim mimar olacağımı du-

yunca çok üzülmüş ve ‘Bütün silsilemiz okumuş, yazmış, âlim adamlar. Bu çocuk için böyle dülger olmayı istedi?’ diye dövünüp ağlıyormuş...

Balkan Savaşı

İşkombi nehrinin yanında ilerlerken karşıdan bir süvarinin geldiğini görmüş ve çalılar arasına saklanmıştı. Fakat gelenin bir Cizvit papazı olduğunu görünce meydana çıktık. Karnımız çok açtı. En son eşekleri de satmıştık. Birkaç paramız vardı, fakat köylere girmekten çekiniyorduk. Papazın atının önünde durdum, selam verdim, “Eğer heybelerinizde yiyecek bulunuyorsa biraz ve-

Bir Geçiş Döneminin Mimarı: Arif Hikmet Koyunoğlu

Gülsüm Nalbantoğlu

Cumhuriyet dönemi Türk Mimarlığı ile ilgilenenler için Arif Hikmet Koyunoğlu tanıdık bir isim. Ankara’daki Etnografya Müzesi ve eski Türk Ocağı yapılarına mimarlık tarihçilerinin Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi diye niteledikleri zaman dilimini örneklemeye sık başvurulur. Geleneksel Osmanlı mimarlığı öğelerinin çağdaş yapılarla uyurlanabileceği düşüncesini içeren ulusalcı eğilimin izlerini mimarın diğer yapılarında da gözlemek mümkündür. Bunların değerlendirmesine de Koyunoğlu’nun yaşam öyküsüne de son yılların araştırmalarında yer verildi.¹ Şimdi elimizde bir de mimarın kendi anıları var. Bunları okumak birkaç açıdan ilginç. Bir kere mimarın yaptıklarının bir kronolojik sıralaması olmanın ötesinde, yaptıkları hakkında düşündüklerini sergiliyorlar. Sonra bir mimarı bitmiş ürünle değerlendirme geleneğini kırıp üretme sürecine de bakmanın önemini hatırlatıyorlar. En ilginç de mimarlık mesleği açısından karmaşık bir dönemin mimar kimliğini aydınlatmakta yardımcı oluyorlar.

Arif Hikmet Koyunoğlu’nun mimarlık yaşamı Türkiye’de mimarlık mesleğinin yüzyıl başından 1930’lara kadar yaşadığı bir geçiş döneminin son yarısını kapsıyor. Bu dönemde artık 19. yüzyıldaki yabancı ve gayri müslim mimar egemenliği bitmiş ancak Türk mimarının örgütlenmiş bir kimliği henüz oluşmamıştır. Padişah kulu Hassa Mimarı tipi tarihe karışmış batının mesleki örgütlenme biçimleri, dernekler, yayınlar, okullar, farklı bir mimar türü tanımlamada yeni yeni model olmaya başlamıştır. Ancak dönemin Türk mimarı için ülkenin si-

yasal koşulları, savaş ortamı böyle bir sürecin hiç de lehine çalışmamaktadır. Dolayısıyla mimarın kimliği, mesleğin alanı, işverenle ilişkileri türü sorunları tartışacak ortam henüz olgunlaşmamıştır.

Koyunoğlu’nun anılarında bu geçiş döneminin izlerini yoğun biçimde gözlemek mümkün. Kendisi Sanayii Nefise mektebi mimarlık şubesini bitirmiş, batılı bir mimarlık eğitimi görmüştür ama mesleğine yaklaşımında bir zanaatkar duyarlığı ağır basmaktadır; bürokrat statüsünü hiçbir zaman kabullenmemiş ama pazar koşullarının elverişsizliği yüzünden batılı anlamda sanatını icra eden serbest mimarla da özdeşleşmemiştir. Kendisini tanımlamakta mimar kimliğini özenle kullanmış ama meslek adına kurulmakta olan örgütlenmelere hep uzak kalmıştır.

Anıları okunduğunda, Koyunoğlu’nun mimarlık anlayışında soyut genellemelerin, estetik kuramların, hatâ planlama kaygılarının bile ağırlıklı yer tutmadığı görülüyor. Yapılarından söz ederken tasarım süreçlerine hiç değinmediği halde yapım süreçlerini ayrıntılı biçimde ele alıyor. Örneğin en ünlü yapılarından Etnografya Müzesinin tasarımı için “zarfı mazrufuna uygun tabiriyle binanın eski Türk mimari tarzına uygun olması isteniyordu. Projeyi yaptım, tetkik ettiler ve projemin kabul edildiğini bildirdiler” sözlerinin ötesinde ayrıntıya girmiyor. Oysa müzenin inşası süreci çok önemli Koyunoğlu için. Taş ustalarının çalışmasını, malzemenin nakliyatını, temellerin, duvarların yapımını ayrıntıya girerek anlatıyor.

KOYUNOĞLU'NUN ANILARI

riniz, Muhaciriz, Aç kaldık”, demiştim. Papaz kabul makamında başını salladı ve elini heybeye soktu ve oradan aldığı bir Nagant tabancasını alnıma dayadı. Tam o saniyede de bir silah, patladı ve papaz attan yuvarlandı. Şakir benim fena vaziyette olduğumu görünce papazdan evvel davranarak onu öldürmeğe mecbur olmuştu. Papazın atındaki heybeleri açtık, yiyecek bir çok şeyler vardı, evvela karnımızı doyurduk. Papazın ceplerinde bir miktar para vardı onları aldıktan sonra, papazı da İşkombi nehrine attık. Atı da kolayca tanınmasının diye kuyruğunu, saçlarını keserek, eğerini de nehre attık. Ata bir kırbaç

vurarak ormana doğru kaçırdık. Papazın heybesinde bir şişe İspirto vardı. Omuzumdaki kurşun yarası ilaçsızlıktan kurtlanmıştı. Çok rahatsız oluyordum. Şakire nehir kenarında omuzumu evvela su ve sonra da İspirto ile temizlettim, papazın heybesinden çıkan bir havlu ile de güzelce sardım. Rahat etmişim ve yola devam ediyorduk. Peklin kazası civarından rahat geçtik. Akşama doğru Kavaja’ya yaklaşıyorduk. O civarda Bulgarlar’ın olduğunu haber almıştık. Silahlarımızı bir ağaçlıkta, kayaların arasına sakladık. Bir keşif kolu gibi ilerliyorduk. Yollarda kimseler yoktu. İlerdeki bir iki köy

evinden çıkan Bulgar askerler “İstoy” diye seslendi. Yani dur diyorlardı. İlerde daha büyük bir köy evi de karakolmuş. Bizi oraya götürdüler. Soruşturma başlamıştı. Muhacir olduğumuzu ve İškodra’dan çıkarak Manastır yolu ile İstanbul’a gitmek istediğimizi, buna imkân bulamayınca denize doğru giderek, Dıraç’a varmak ve oradan vapurla gitmeyi düşündüğümüzü söyledik.

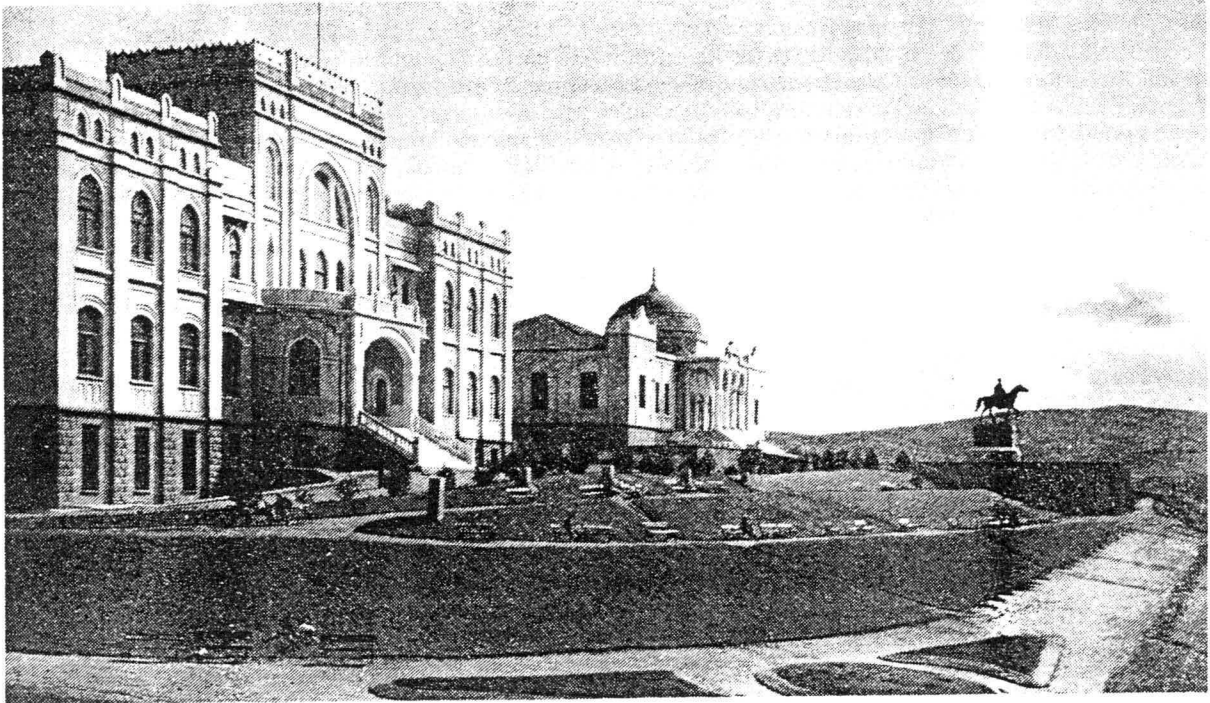
Fakat bu sırada fena bir rastlantı bizi perişan etti. Bir şikayet için karakola gelen iki Hıristiyan kadın, heyecanla bir şeyler söylüyorlardı. Bulgarca olduğundan ben bir şey anlamamıştım.

Türk mimarları için sanat ve zanaat kavramlarının henüz açık biçimde ayrımlanmadığı bir dönemde Koyunoğlu’nun eğilimleri ikinciden yana. Daha 1914 yılında Erzurum’da marangoz, 1920’lerde Ankara’da tuğla, çimento, künk ve karosiman atelyeleri açıyor. Türk Ocağı’nın yapımı sırasında ortaya mali sorunlar çıktığında süsleme işlerini kendi üstleniyor. “Hazırladığım ornöman desenlerini yerlerine çizdim, o tavanı dört ay kendi elimle çalışarak arkadaşlarım Bahri ve Mahmud Beylerle parasız olarak yaptım (...) Bunları yazmaktan maksadım o zaman bizler para için değil sanat için çalışırdık” diye anlatıyor bu dönemini.

Buradaki ‘sanat’ sözcüğü önemli. Koyunoğlu mimarlığı bir sanat, kendini de sanatkaş olarak görüyor ama

bu tanımları daha çok kol emeğine, işçilikteki titizliğe ağırlık veren bir anlayışı içeriyor. Ancak kafa ve kol emeği ayırımı bir statü sorunu haline geldiğinde mimar/usta kavramlarını kullanmada titiz davranıyor Koyunoğlu. 1919-20 yıllarında, para sıkıntısının yoğun olduğu bir dönemde üstlenmeyi kabul ettiği bir tavan süslemesi tamiratında işverenine kendini Ahmet Usta diye tanıtıyor. 1930’lu yılların başında arkadaşı mimar Hüsnü’nün bir yapısında inşaat işçiliği yapması zorunlu olduğunda gene mimar kimliğini çevresindekilerden gizlemek gereğini duyuyor ve Kayserili boyacı Ahmet Usta oluyor.

Arif Hikmet Koyunoğlu’nun yaşamının çeşitli dönemlerinde mimarlık-dışı pek çok iş yaptığını belirtmek gerek. Yapı ustalığı dışında 1919’da Erzurum’da nakliye-



Eski Türk Ocağı binası ile Etnoğrafya Müzesi (Ankara).

KOYUNOĞLU'NUN ANILARI

Şakir de ani olarak ortadan kaybolmuştu. Kadınlar, nehir kenarında çamaşır yıkıyorlarmış, papazı nehre attığımızı ve omuzumun nehirde yıkandığını, eğer omuzumda yara varsa papazı öldüren kişi olduğumu tespit edebileceğini söylemişler. İşi daha iyi tedkik etmek üzere bir tercüman getirdiler. Omuzumu açtılar. Ne söylesem boştu. Bizim Manastıra ulaşmak için küks ve İstroga (Struma?) civarından geçtiğimizi söylemiştim. Bunu göz önüne alarak orada bir çetenin Bulgarlarla çatıştığını ve bundan da bizim haberdar olabileceğimizi sıkıca soruyorlar. Onların başında da Hikmet isminde bir İstanbul-

lunun bulunduğunu söyleyerek boyuna beni benden soruyorlardı. Bunlardan hiç haberim olmadığını söylüyordum. Papaz meselesine gelince, tesadüfen orada bulunduğumuzu, onu vuranların kaçması üzerine adamcağızı kurt, köpek yemesin diye, bir iyilik olarak nehre attığımızı söylüyordum. Şakir'in kaçması da kabahatli olduğumuzu ortaya koyuyordu. Ben mütemadiyen inkâr ediyordum ve ömrümde elime silah almış bir adam değilim diye ısrar ediyordum. Bir hafta aç, susuz dayak yedikten sonra emir almışlar ve beni iki süvari ile, ellerim iple bağlı ve ip uçları süvarilerde yaya olarak Dıraç'a yollamışlardı. Dıraç'ta üç

devletten müteşekkil bir askeri mahkemede fazla sual sormaya lüzum görmeden ve müdafaa için bir kelime söylemeden çabucak bir karar vermişlerdi. Kararın ne olduğunu anlayamamıştım. Ancak gece hapishaneye gelen bir papaz bunu bildirmişti.

Hapishanede her milletten yüzlerce mahkum vardı. Kimseyle konuşmuyordum. Onlara ben gelmeden yemek vermişlerdi. İçlerinden bazı Türkler yanıma geldi. "Her halde açsın arkadaş; yemeğe yetişemedin. Burada günde bir defa yemek verirler. İstersen biraz ekmeğimiz var" dediler. Bana ekmecek verdim. Teşekkür ettim. Hiç kimse ne ola-

cılık ve açtığı marangoz atelyesinde hocalık, 1920'lerin başında İstanbul'da fotoğrafçılık, son yıllarında ise sigorta eksperliği yapıyor. Kendinden sonra gelen neslin mimarlarının tersine Koyunoğlu için mesleği, uğruna savaş verdiği bir alan değil. 1927'de kurulan ve bir meslek ideolojisinin oluşmasında öncü olan Mimarlar Birliği'nde hiç rol almıyor. Gündelik pratik problemleri çözmeye büyük mesleki ülküler için eylemde bulunmanın önünde gidiyor onun için. Mimarlık dışında yaptığı işleri anlatırken de bunların mesleğiyle çelişkili olduğu gibi bir iddiası yok hiçbir zaman.

Koyunoğlu'nun sorunlara pratik yaklaşımı meslekî ilişkilerinde de kendini gösteriyor. 1930'lara kadar işverenleri dönemin önde gelen politik kişileri olduğu halde anılarına bakıldığında bu ilişkilerin özel arkadaşlıklar, tanışıklıklar çerçevesinde kurulduğu anlaşılıyor. Erzurum İttihat ve Terakki kulübünün, içlerinde Gümrük ve Tekel Bakanlığı ve Adliye'nin de yer aldığı devlet yapılarının, Falih Rıfkı, Ruşen Eşref ve Celal Bayar köşkerlerinin mimarı politika dışı kişiliğini koruyor hep. 1921'de Ankara'ya geldiğinde mimar olarak tutunmasında önemli bir neden şehirde büro açmış olan tek mimar olması. Bürosunun, kendi deyişle yazıhanesinin ismi de ilginç: Türk İnşaat Evi. Mimarlık sözüne yer yok ama Türk olmak önemli.

Memur mimarla serbest çalışan mimar imajlarının belirgin biçimde farklılaşmadığı 1920'li yıllarda dahi Ankara'da Evkafın, Maarif Vekaletinin, Belediyesinin yapacağı yapıları üstlenmeyi kabul ettiği halde memur statüsüne girmeye hiç yanaşmıyor Koyunoğlu. "Ankara'da mevki sahibi birçok arkadaş ve dostlarım vardı. Memur olmak istesem derhal iş bulabilirdim. Fakat benim gibi hayatında hiçbir emir altında çalışmamış olan bir adam nasıl memur olurdu" sözleriyle yaptığı işlerin çeşitliliği de anımsanınca, bürokrat olmama isteğinin mimarlık yapmaya ağır bastığını söylemek güç değil.

Mimarlık mesleği açısından bakıldığında Koyunoğlu'nun yaşamının en ilginç dönemi 1920'lerde Ankara'da geçirdiği yıllar. Hem işveren ilişkileri hem mesleğini uygulama biçimi açısından başta sözü edilen geçiş dönemini simgeleyen yılları bunlar. 1930'lu 40'lı yıllarda ise mimarî kişiliği oldukça silikleşiyor. Oysa bu yıllar Türkiye'de mimarlık mesleğinin oluşumu açısından hareket-

li. Mimarlar Birliğinin güçlendiği, Mimar, Arkitekt ve Mimarlık dergileri çevresinde mimarların seslerini duyduğu dönemde Koyunoğlu bireysel tutumunu sürdürmeyi yeğliyor. Bu arada işveren ilişkilerinin de kötüye gittiğini gösteren iki anısı var.

Birincisi 1930'da Bursa'da yaptığı Tayyare Cemiyeti Sinema ve Tiyatro binasının yapımında işin verileceği inşaat firması ve çalıştırılacak ustabaşı konularında Cemiyet yöneticileri ile arasının açılmasıyla ilgili. Bu olayı kendisi şöyle özetliyor: "Bir gün cemiyetin Bursa mümessili, aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi müfettişi olan zat geldi ve binanın inşaat işçiliğini benim işlerimi yapan Polonyalı bir ustabaşım vardır ona verdir, diye söyledi, söylemek değil adeta emretti. Bu işlere karışmayacağımı kati olarak söyleyince bana benim dediklerimi yapmazsan seni burada yaşatmayız diye kabadayınca da çattı (...) Bu ve bunun gibi hadiseler etrafında oldukça kuvvetli bir düşman cephesi yaratmıştı". Bu sürtüşmeler Koyunoğlu'nun yapının kontrol mimarlığından çıkarılmasıyla sonuçlanıyor. İkinci olayı ise gene aynı dönemde günlük gazetelere Ankara'nın imarına ilişkin yazdığı yazılarla ilgili. Hem başkent'in görünümüne, hem Avusturyalı mimar Holzmeister'in burada görevlendirilmiş olmasına tepki duyan Koyunoğlu bu kenti "İstiklal savaşının kahramanlarının sağladıklarını bilen, anlayan Türk sanatkarları"nın yapması gerektiğini savunan yazılar ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin tepkisini topluyor.² Böylece mesleğe yaklaşımı ilk kez politik bir boyut kazanıp aleyhine işlemeye başlıyor. Yaşamının son dönemini İstanbul'da küçük ölçekli inşaat işleri ve sigorta eksperliği yaparak geçiren Arif Hikmet Koyunoğlu'nun mimarlık mesleğindeki anahtar kişiliği başta sözü edilen geçiş dönemleriyle birlikte son buluyor.

1. Bu konuda Bkz. İ. Aslanoglu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı*, Ankara, ODTÜ yay., 1980; M. Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, İstanbul, T. İş Bankası Yay., 1984; Ü. Alsaç, *Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi*, Trabzon, 1976.
2. Anılarda bu olaya hiç yer verilmemiş, ancak 1977 yılında *Mimarlık* dergisi için yapılan bir söyleşide yer almıştır. Bkz. G. Birkan, S. Pehlivanlı, "Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu ile bir söyleşi", *Mimarlık*, 1977/1, s.8-16.